

Нові поховання Верхньо-Салтівського могильника

Аксьонов В.С.

У 2006 р. археологічна експедиція Харківського історичного музею (ХІМ) проводила охоронні дослідження катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів Вовчанського району Харківської області. До складу експедиції, крім співробітників ХІМ, увійшли співробітники Музею археології та етнографії Слобідської України та студенти-практиканти історичного факультету Харківського національного університету на чолі з доцентом В.В. Скирдою. Експедицією було розкопано два катакомбних поховання (№ 84, 85) та два поховання у звичайних ґрунтових ямах (№ 86, 87). Крім того, була виявлена перша на цій ділянці могильника тризна.

Катакомба № 84. Дромос катакомбного поховання був орієнтовано по схилу Нетечінського яру, за лінією схід – захід із незначним відхиленням на південь (Аз. 980). На рівні фіксації дромосу він мав у плані «булавоподібну» форму в наслідок того, що у його східній частині знаходився хід повторного проникнення до поховальної камери. Загальна довжина дромосу сягала 4,46 м.

Хід повторного проникнення до поховальної камери у плані мав «грушоподібну» форму з найбільшим розширенням у східного його краю. Розміри ходу повторного проникнення до поховальної камери: довжина 2,3 м, ширина максимальна 1,48 м, ширина мінімальна 0,4 м. Заповнення ходу повторного проникнення до поховальної камери складалося із шарів ґрунту, що перемежувалися між собою. Це було шари відносно чистою материкової глини, шари материкової глини з незначними домішками чорнозему та шари чорнозему з домішкою більшої чи меншої кількості материкової глини. Товщина шарів заповнення ходу повторного проникнення до поховальної камери коливалася від 5 до 15 – 18 см. У шарах заповнення, що були представлені чорноземом із домішкою материкової глини, зустрічалися мілкі вуглики від спаленого дерева. Усі шари заповнення ходу повторного проникнення до поховальної камери йшли з нахилом до входу у поховальну камеру. Дно ходу повторного проникнення до поховальної камери фіксувалося по шару чорної землі завтовшки близька 1 см. Під цим шаром знаходилося первісне заповнення дромосу, котре складалося зі світлої материкової глини з незначними домішками чорнозему.

Західна частина дромосу мала у плані форму видовженого прямокутника із закругленими кутами. Розміри цієї частини дромосу складала – 2,16 х

0,47 – 0,5 м. Заповнення цієї частини дромосу складалося зі світлої материкової глини з незначними домішками чернозему.

У початковій, західній, частині дромосу було зафіксовано дев'ять сходинок різного розміру. Від останньої сходинки дно дромосу з незначним ухилом підходило до входу у поховальну камеру. Глибина дромосу перед входом у поховальну камеру складала 3,05 м від рівня сучасної поверхні. Вхід до поховальної камери мав аркоподібну форму. Його підлога співпадала з дном дромосу. Висота входу до камери сягала 0,35 м, його ширина складала 0,48 м., завдовжки вхід був 0,12 м.

Поховальна камера поперечна, у плані вона мала форму прямокутника з довжиною сторін 1,9 та 1,6 м. На момент дослідження висота поховальної камери складала 1,3 м. Підлога поховальної камери тарілкоподібна, мала найбільших прогин уздовж довгої вісі камери. Підлога камери знаходилася на глибині 3,2 м від рівня сучасної поверхні. Заповнення поховальної камери складалося із шарів ґрунту різного складу та консистенції. Так, біля входу у камеру вдалося простежити п'ять шарів ґрунту. Найнижчим був шар світло-жовтої, тонко дисперсної глини завтовшки 4 – 5 см. Зверху його перекривав шар щільної темно-жовтої глини товщиною 4 – 7 см, котрий при розчистці розламувався на шматки. Саме у цьому шарі зустрічалися вугілля від згорілого дерева та окремі людські кістки. Поверх даного шару розташувалось кілька шарів глини з незначними домішками чернозему та шари темно-сірого гумусованого суглинку з незначними домішками материкової глини. Усе це було зверху перекрито потужним пластом чистої материкової глини – свідотством неодноразового обвалу зводу поховальної камери.

У поховальній камері було здійснено парне поховання (чоловік + жінка) (Рис. 1:1). Кістяки обох людей містили сліди навмисного порушення анатомічного порядку. Рештки жінки розташовувалися біля східної стінки поховальної камери, ближче до входу у поховальну камеру знаходилися рештки чоловіка. Обох небіжчиків було покладено у випростаному положенні на спині головами вліво від входу до камери. Під кістяком чоловіка була зафіксована підсипка завтовшки 1,0 – 2,0 см із дерев'яного вугілля. Підсипка у плані мала форму прямокутника розміром 1,2 x 0,7 м. При повторному проникненні до поховальної камери, що відбулося через деякий час після поховання, були навмисне зруйновані грудні клітини обох небіжчиків, черепа людей, кістки рук та хребетного стовпа були зрушені з місця. Частина кісток людей була виявлена у шарах ґрунту, що заповнював камеру на висоті 0,12 – 0,15 м від підлоги. У цьому ж шарі ґрунту були знайдені і залишки м'ясної жертвовної їжі у вигляді трубчатої кістки великої рогатої худоби. У лівому куті камери лежав невеликий ліпний глечик із відбитим у давнину вінчиком (Рис. 1:9).

Місце зламу на глечикі було навмисне заглажене, по краю посудини були просвердлені два невеличкі отвори, для підвішування посудини. Поряд із глечиком були зафіксовані залишки жертвовної їжі у вигляді шкаралупи яєць (двох або трьох) домашньої птиці. Шкаралупа яєць зустрічалася у шарі заповнення поховальної камери на висоті 0,1 – 0,15 м від підлоги камери.

При жінці знаходився не чисельний інвентар: на фаланзі безіменного пальця правої руки – бронзовий перстень (Рис. 1:5); на зап'ясті правої руки – бронзовий дровотий браслет (Рис. 1:2); поряд із ліктем лівої руки – бронзовий литий бубонець (Рис. 1:3) та бронзовий солярний амулет у

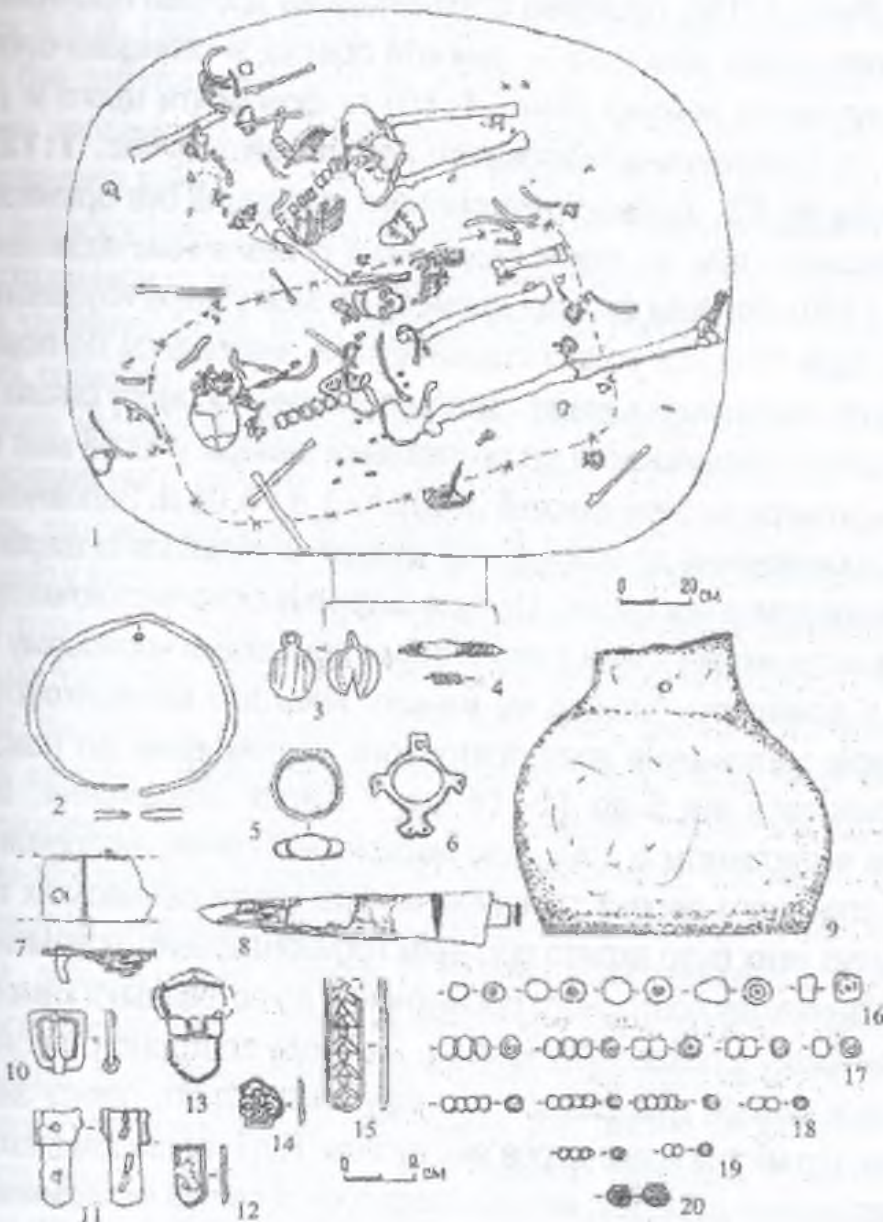

Рис. 1. Катакомба № 84 Верхньо-Салтівського IV могильника. 1 - план поховальної камери, 2 браслет, 3 - бубонець, 4 - пронизки, 5 - перстень, 6 - амулет, 7 - фрагмент металевої пластини, 8 - ніж, 9 глечик, 10, 13 - пряжки, 11 - фрагмент ремінця, 12, 15 - наконечник, 14 - бляшка, 16 - 20 - намисто. 2 - 6, 10, 12 - 15 - бронза; 7, 8 - залізо; 9 - глина; 16 - сердолік; 17 - 20 - скло.

вигляді кільця із соколиними голівками (Рис. 1:6); в області шиї – намистини із сердоліку (10 екз.) (Рис. 1:16), намистини з металевою прокладкою золотистого та сріблястого кольору (18 екз.) (Рис. 1:17-19), маленька шароподібна намистина з двокольоровими вічками (Рис. 1:20), бронзова дротова пронизка (Рис. 1:4). Чоловіка супроводжував наступний поховальний інвентар: білі кісті правої руки – залізний черешковий ніж (Рис. 1:8); в області поясу – фрагментована поясна пряжка зі свинцево-олов'яного сплаву (Рис. 1:13), бронзова поясна штампована бляшка (Рис. 1:14) та фрагменти ще кількох аналогічних бляшок, бронзовий штампований наконечник (Рис. 1:15), бронзова спіралеподібна дротова пронизка (Рис. 1:4); на кістках стопи лівої ноги – рамчата пряжка зі свинцево-олов'яного сплаву від взуттєвого ремінця (Рис. 1:10) та фрагменти цього ж ремінця (Рис. 1:11) із бронзовим штампованим наконечником (Рис. 1:12).

Катакомба № 85. Дромос катакомбного поховання був орієнтовано по схилу Нетечінського яру, за лінією схід – захід із незначним відхиленням на південь (Аз. 1160). На рівні фіксації дромосу він мав у плані «булавоподібну» форму в наслідок того, що у його східній частині знаходився хід повторного проникнення до поховальної камери. Загальна довжина дромосу сягала 3,4 м.

Хід повторного проникнення до поховальної камери у плані мав овальну форму. Його розміри на рівні фіксації складали 1,8 x 1,04 м. Заповнення ходу повторного проникнення до поховальної камери складалося із шарів ґрунту, що перемежовувалися між собою. Це були шари відносно чистою материкової глини, шари материкової глини з незначними домішками чорнозему та шари чорнозему з домішкою більшої чи меншої кількості материкової глини. Товщина шарів заповнення ходу повторного проникнення до поховальної камери коливалася від 5 до 15–18 см. У шарах заповнення, що були представлені чорноземом із домішкою материкової глини, зустрічалися мілкі вуглики від спаленого дерева та невеличкі фрагменти салтівських кухонних горщиків, тулуб яких було вкрито врізаним горизонтальним орнаментом. Усі шари заповнення ходу повторного проникнення до поховальної камери йшли з нахилом до входу у поховальну камеру. Дно ходу повторного проникнення до поховальної камери фіксувалося по шару темно-сірого ґрунту завтовшки близька 1 см, що містив мілке дерев'яне вугілля. Під цим шаром знаходилося первісне заповнення дромосу, котре складалося зі світлої материкової глини з незначними домішками чорнозему.

Західна частина дромосу мала у плані форму видовженого прямокутника із закругленими кутами. Розміри цієї частини дромосу складали – 1,6 x 0,4 – 0,42 м. Заповнення цієї частини дромосу складалося зі світлої материкової глини з незначними домішками чорнозему.

Дно дромосу – комбіноване. У західній його частині було зафіксовано вісім сходинок різного розміру. Від останньої сходинок дно дромосу спочатку йшло з незначним ухилом (10 - 150), а потім ставало горизонтальним. Глибина дромосу перед входом у поховальну камеру складала 3,1 м від рівня сучасної поверхні. На дні дромосу на відстані 0,34 м від його східної торцевої стінки, лежала велика трубчата кістка молодого бичка. У даному випадку це були залишки жертвної м'ясної їжі, котрі потрапили з камери до дромосу при проведенні у давнину постпоховальних обрядів. Вхід до поховальної камери мав аркоподібну форму. Його підлога співпадала з дном дромосу. Висота входу до камери сягала 0,45 м, його ширина складала 0,35 м при ширині дромосу 0,5 м, глибина входу до камери не перевищувала 0,12 м. Вхід до камери був забутований ґрунтом, котрий за складом співпадав із нижньою частиною заповнення ходу повторного проникнення до поховальної камери.

Поховальна камера, поперечна по відношенню до дромоса, у плані мала форму прямокутника із закругленими кутами. Розміри камери – 1,9 x 1,34 м. Висота камери на момент її дослідження складала 1,3 м. Підлога поховальної камери тарілкоподібна, вона знаходилася на глибині 3,2 – 3,22 м від рівня сучасної поверхні.

Камера містила поховання дорослої жінки (**Рис. 2:1**), кістяк якої носив сліди навмисного анатомічного руйнування, що відбулося у давнину. За кістками, що залишилися на своїх місцях було встановлено, що небіжчицю було покладено у випростаному положенні на спині головою вліво від входу, вздовж східної торцевої стінки камери. Навмисній руйнації у давнину підверглася верхня частина тіла жінки. На своїх місцях залишилися лежати трубчасті кістки обох ніг, ліктева та променева кістки лівої руки, шість ребер правої половини грудної клітини, хребці поясного відділу, кістки тазу. Інші кістки скелета були хаотично розкидані по підлозі камери. Череп жінки знаходився у північно-західному куті камери. Він лежав тім'яною частиною до гори та був розвернутий лицевим відділом на захід. За ним, ближче до північної стінки камери, лежала нижня щелепа та атлант. Кілька шийних хребців та хребців грудного відділу (до другого хребця) розташовувалися у північно-східному куті камери, де вони складали анатомічно цілий фрагмент хребетного стовпа.

Жінку супроводжував не чисельний, але досить своєрідний поховальний інвентар. Поруч із черепом, у купі, лежали бронзові штамповані гудзики-бубонці грушоподібної форми (**Рис. 2:3**). Окремі аналогічні гудзики-бубонці та їх половинки (**Рис. 2:4**) були знайдені у районі грудної клітини, біля кісток тазу, у правої плечової кістки скелета жінки. В області шиї жінки знаходились залишки намиста, котре було представлено бісеринами синього кольору (107 екз.) (**Рис. 2:10, 11**), намистинами з корала рожевого кольору

(63 екз.) (Рис. 2:14), мілкими намистинами з перлин (4 екз.) (Рис. 2:15). Окремі намистини – із металевої прокладкою золотистого та сріблястого кольору (Рис. 2:12, 13), намистина з кольоровими вічками та смугами (Рис. 2:18) – розташовувалися біля нижнього краю правої плечової кістки жінки. У верхнього краю цієї ж кістки було знайдено три кулястих гудзики (Рис. 2:5), відлитих з олов'яно-свинцевого сплаву. Ще один аналогічний гудзик, разом із скляним роз'єднувачем на три нитки синього кольору (Рис. 2:9), розташовувався у західного краю намиста. Біля ліктя правої руки лежали два залізних черешкових ножа (Рис. 2: 6,7), вкладені у дерев'яні піхви із залізної оковкою (Рис. 2:8). Поряд із ножами лежали дві литі бронзові підвіски метеликоподібної форми (Рис. 2:2). Серед перемішаних кісток грудної клітини були виявлені окремі вуглинки від спаленої деревини. У районі стоп обох ніг жінки були знайдені підвіски хрестоподібної форми (Рис. 2:16,16), відлиті зі свинцево-олов'яного сплаву. Кількість підвісок біля стоп ніг складала чотирнадцять. Вони утворювали своєрідний ряд, котрий ішов перпендикулярно по відношенню до кістяка жінки. Вірогідно, хрестоподібними підвісками був прикрашений нижній край одягу померлої жінки. Три аналогічні хрестоподібні підвіски були знайдені в 35 см на північ від черепа небіжчиці, ще три підвіски лежали серед кісток зруйнованої грудної клітини жінки.

Поховання № 86 було виявлено на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Контури могильної ями ледве читалися, тому що яма була вирита у суглинку. На рівні виявлення могильна яма мала наступні розміри: довжина 0,7 м, ширина 0,45 м. Загально довжина могильної ями не встановлена, тому що її торцеві стінки прослідити не вдалося. Заповнення ями складалося зі слабо гумусованого чорнозему темно-сірого кольору та майже не виділялося у предматериковому шарі ґрунту. Могильна яма була орієнтована довгою віссю за лінією схід – захід із невеликим відхиленням до півночі (Аз. 850). Глибина могильної ями складала 0,55 м від рівня сучасної поверхні. Стінки її вертикальні, дно рівне. На дні могильної ями знаходилися залишки дитини до 7 років дуже поганої збереженості. Від кістяка залишилися лише череп, трубчаті кістки обох рук, ключиці, фрагменти лопаток, окремі шийні та поясні хребці. За кістками була встановлена поза небіжчика. Його було покладено у випростаному положенні на спині головою на схід. Череп дитини завалено на ліву сторону. Кістки обох рук зігнуті у ліктях та покояться у районі грудної клітини, права рука розташована вище лівої. Поховання безінвентарне. На приналежність даного комплексу до поховальних пам'яток салтівського часу вказує місце його розташування – в 1,6 м на південний захід від початкової частини дромосу катакомби № 60. Розташування дитячих поховань у

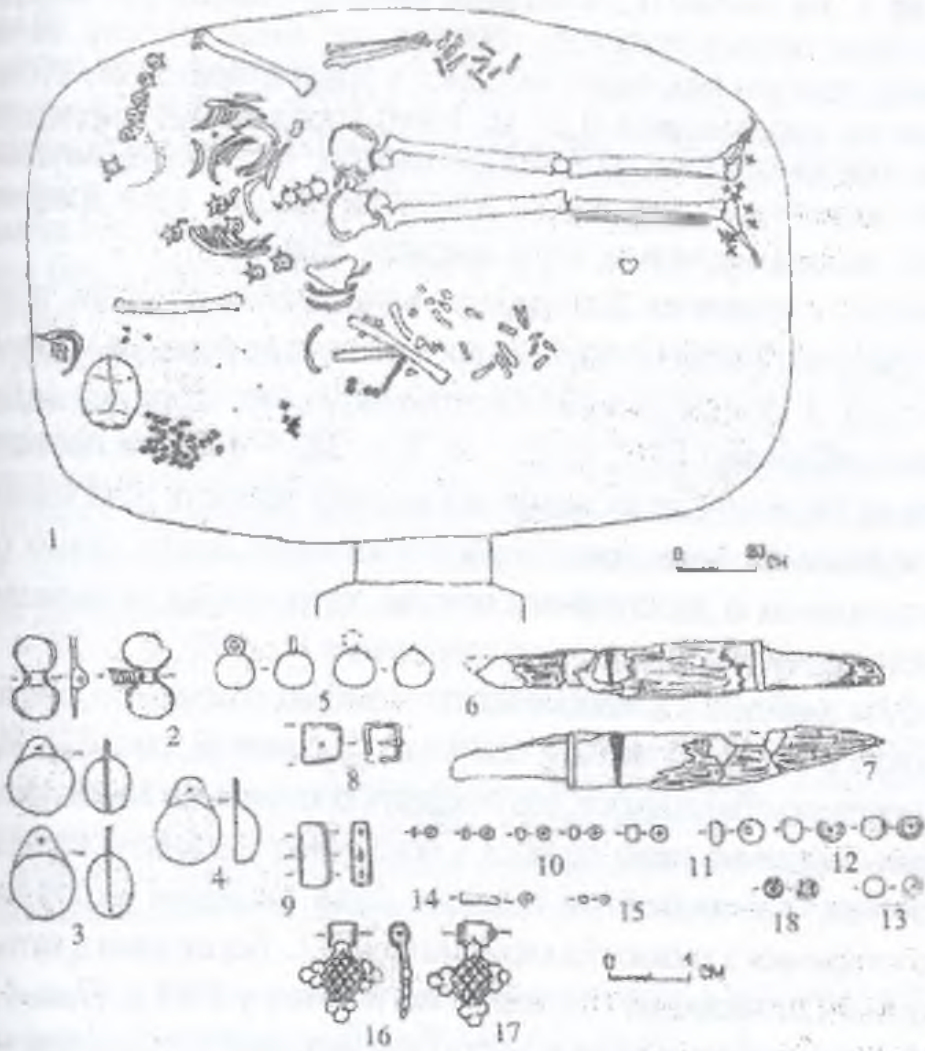

Рис. 2. Катакомба № 85 Верхньо-Салтівського IV могильника. 1 - план поховальної камери, 2 - підвіски, 3, 4 - гудзики-бубонці, 5 - гудзики, 6, 7 - ножі, 8 - оковка піхв ножів, 9 - роз'єднувач, 10 - 15, 18 - намисто, 16, 17 - підвіски. 2 - 5, 16, 17 - бронза; 6 - 8 - залізо; 9 - 13, 18 - скло; 14 - корал; 15 - перлини.

ґрунтових могилах на вільній ділянці між дромосами катакомб характерно для більшості могильників аланського лісостепоного варіанта салтівської культури.

Поховання № 87 представлено розвалом черепа дитини до 1 року, котрий було знайдено на глибині 0,6 м у 1,5 м на північ від початкової частини дромосу катакомби № 85. Інші кістки скелета не збереглися. Череп знаходився у предматериковому суглинку, тому контури могильної ями на вдалося простежити. Вірогідно, небіжчика було покладено у випростаному положенні на спині головою на схід, як це мало місце у всіх ямних та підбійних похованнях дітей та підлітків (№. № 59, 63, 64, 66, 86) розкопаних на Верхньо-Салтівському IV катакомбному могильнику. Поховання безінвентарне. На приналежність даного комплексу до поховальних пам'яток салтівської культури вказую його розташування поряд із дромосом катакомби № 85.

Тризна № 1. На глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні був знайдений великий фрагмент ліпного кухонного горщика, що лежав на боку, вінчиком на північ у ямці, контури якої ледве читалися у предматериковому суглинку. Діаметр ямки не перевищував 0,27 м. Тулуб горщика було прикрашено характерним горизонтальним врізним орнаментом, котрий був виповнений гребінчастим штампом. Вінчик злегка відігнутий назовні, косо зрізаний та прикрашений косими насічками, котрі виконані паличкою.

Таким чином, у дромосах досліджених катакомбних поховань вдалося простежити присутність ходу повторного проникнення до поховальної камери, котрі пов'язані з проведенням постпоховальних обрядів (обряду знешкодження небіжчиків) [1; 2, с. 55 - 74; 3, с. 383 – 406]. На проведення таких обрядів на Верхньо-Салтівському могильнику вказують різні масштаби порушення людських кістяків, присутність у похованнях досить цінних речей та речей виготовлених із дорогоцінних металів, котрі навряд чи залишилися у камерах після проникнення до камер грабіжників [4, с. 62; 5, с. 98 – 114].

Речі, що були знайдені у досліджених катакомбних похованнях, знаходять чисельні аналогії в інших салтівських пам'ятках Подоння [6, рис. 37]. Рідкою знахідкою є хрестоподібні підвіски, що походять із катакомби № 85. Це лише третій випадок виявлення таких підвісок у похованнях Верхньо-Салтівського могильника. Так, дві аналогічні підвіски були знайдені експедицією Харківського історичного музею під керівництвом В.Г. Бородуліна в катакомбі № 15 на Верхньо-Салтівському головному могильнику у 1984 р. [7, с. 4, рис. 1: 27]. Ще одна така хрестоподібна підвіска була вилучена експедицією музею під керівництвом автора даної статті з катакомби № 30 Верхньо-Салтівського IV могильника у 1998 р. [8, с. 140, рис. 5]. Усі ці підвіски однотипні та, можливо, виготовлені одним майстром. Хоча підвіски з катакомби № 85 дещо відрізняються за розміром (2,7 x 2,0 см), від аналогічних підвісок із катакомби № 15 Верхньо-Салтівського головного та катакомби № 30 Верхньо-Салтівського IV могильників (2,5 x 2,4 см). Про те усі знайдені підвіски мають форму хреста з кінцями однакової довжини. Середина хреста оформлена у вигляді ромбу, внутрішнє поле якого вкрито кількома рельєфними смугами, котрі утворюють «сітковий» або «шашковий» орнамент. Ромб, поле якого прикрашено «сітковим» орнаментом, вченими трактується як символ зораного поля, підготовленої до сівби землі [9, с. 22]. Самі хрестоподібні підвіски, завдяки оформленню кінців у вигляді стилізованих квіток з трьома пелюстками, повторюють у плані зображення відомого ранньоземлеробського символу - так званого «ромбу з гачками» [9, рис. 1: 57 – 64]. Останній же у багатьох народів світу був символом божества землі, що надає життєву силу усьому живому [10, с. 107]. Таким чином, оформлення хрестоподібних підвісок, їх кількість у похованнях та місце їх розташування на людських

кістяках не дозволяє вбачати в них предмети, що пов'язані з християнським культом [8, с. 141].

Не дуже часто у поховання салтівського часу басейну Сіверського Дінця зустрічається намисто з корала та перлин. Намистини з корала відносяться до відділу круглих, тип - циліндричні. Вони мають подовжену форму. Їх розмір - 1,0 - 1,2 x 0,2 - 0,3 см. Таке ж саме коралове намисто було присутнє у катакомбах № 5 та № 18 Старо-Салтівського могильника [11, табл. 2]. Намисто з корала більш характерно для пам'яток VI - VII ст., де він за кількістю стоїть на другому місці серед намистин, ніж для старожитностей VIII - IX ст. [12, с. 145]. Це ж саме стосується у намиста з перлин. Перлини, подібні за розміром до знайдених у катакомбі № 85, були виявлені лише у катакомбі № 18 Старо-Салтівського могильника [11, табл. 2], котра датується другою половиною VIII - першою половиною IX ст. Інше намисто, що було знайдено у катакомбах № 84 та № 85, характерно для комплексів VIII - IX ст. [13, с. 232]. За аналогіями речам, що містилися розкопані у 2006 р. комплекси, досліджені поховання можуть датуватися початком - серединою IX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксенов В.С. К вопросу об обряде обезвреживания погребенных у аланского населения салтовской культуры // Проблемы истории и археологии Украины. Тезисы докладов научной конференции (Харьков, 21-23 октября 1999 г.). - Харьков, 1999. - С. 62.
2. Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры // Российская археология. - 2002. - № 3. - С. 98 - 114.
3. Аксенов В.С. Новые находки коньковых подвесок в салтовских захоронениях на Харьковщине // Finno-Ugrica. - 1998. - № 1 (2). - С. 3 - 12.
4. Аксенов В.С. Крестовидные подвески и проблема распространения христианства среди населения салтовской культуры бассейна Северского Донца // Хазарский альманах. - 2003. - Т. 2. - С. 136 - 144.
5. Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник // Vita antiqua. - 1999. - №2. - С. 137 - 149.
6. Амброз А.К. Раннеземледельческий культовый символ "ромб с крючками" // Советская археология. - 1965. - № 2. - С. 14 - 27.
7. Голан А. Миф и символ. - М., 1993. - 193 с.
8. Деопик В.Б. Классификация и хронология аланских украшений VI - IX вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. - 1962. - № 114. - С. 122 - 147.
9. Деопик В.Б. Классификация бус Юго-Восточной Европы VI - IX вв. // Советская археология. - 1961. - № 3. - С. 202 - 232.
10. Плетнева С.А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. - М.: Наука, 1981. - С. 62 - 75.
11. Флеров В.С. Аланы Центрального Предкавказья V - VIII веков: обряд обезвреживания погребенных - М.: ПолиМедиа, 2000. - 162 с.
12. Флеров В.С. Разыскания по обряду обезвреживания в раннесредневековой Восточной Европе // Степи Европы в эпоху средневековья. - Донецк: ДНУ, 2000. - Т. 1. - С. 55 - 74.
13. Флеров В.С. Обряд обезвреживания погребенных Хазарии на археологическом фоне Восточной Европы в I тыс. н. э. // Степи Европы в эпоху средневековья. - Донецк: ДНУ, 2005. - Т. 4. - С. 383 - 406.